

व्यक्तिमत्वाचे शास्त्रीय स्वरूप

प्रा. मयुर बंडू लहाने

डॉ. गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय,
गाडेगाव (तेल्हारा) जि. अकोला.

व्यक्तिमत्व या संकल्पनेने मानसशास्त्रात गेल्या काही दशकांमध्ये चांगलेच मूळ धरले आहे. आपण म्हणतो की अमुक व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व चांगले आहे. त्यावेळी आपल्या लक्षात त्या व्यक्तीचा रूबाब, बोलण्याची शैली, इत्यादि गुण येतात. परंतु मानसशास्त्राच्या परिभाषेत व्यक्तिमत्व ही संकल्पना एवढ्या संकुचित अर्थाने वापरली जात नाही. व्यक्तिला व्यक्तित्व असून व्यक्तिमत्व देखील असते. नाकांची ठेवण, डोळ्यांचे रंग, शरीराचा बांधा, हे व्यक्तिमत्वाचे घटक आहेत. ते बदलत नाहीत. जीवनाच्या अंतापर्यंत हे आहे तसेच राहतात; परंतु व्यक्तिमत्व सतत बदलत असते. कारण जीवनातील अनुभवांची भर त्यात सारखी पडते. इतके असूनही व्यक्तित्वे काही विशेष गुण कायम स्वरूपाचे असतात हेदेखील आपण विसरू शकत नाही. या संकल्पनेला शास्त्रीय जगतात मान्यता मिळाली आहे. ही संकल्पना मानसशास्त्र मान्य आहे. एवढेच नव्हे, तर जनमान्य देखील आहे. कारखानदार, डॉक्टर, सामाजिक कार्यकर्ता, इत्यादि विविध क्षेत्रातील व्यक्ती व्यक्तिमत्व विकास या दोन शब्दाचा वापर सहजगत्या करतात. व्यक्तीला व्यक्तित्व असते. तसेच व्यक्तिमत्वदेखील असते. व्यक्तीचे नाव, गाव, पत्त, शरीराची ठेवण, चालण्याची ढब, बोलण्याची शैली, इत्यादि घटक तिचे व्यक्तित्व ठरवितात. परंतु व्यक्तिमत्व हे अधिक खोलवर रूजलेले असते. त्या व्यक्तीच्या अभिरूची, अभिव्यक्ती, मुल्ये, जीवनाकडे आणि स्वतःकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन यांचा समुच्चय म्हणजे व्यक्तिमत्व. एकंदरीत प्रत्येक व्यक्तीला व्यक्तिमत्व हे असतेच. व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती असे म्हणत असतानी आपल्याला भिन्न व्यक्तींची भिन्न व्यक्तिमत्वे अभिप्रेत असतात.

व्यक्तिमत्व रचना आणि व्यक्तिमत्व विकास यांचा विचार पाश्चात्य आणि पौराणिक संशोधकांनी, तत्ववेत्त्यांनी केला आहे. प्राचीन काळी हिपोक्रेटसने सॅग्विन, कोलेरिक आणि फ्लेगमेटिक आणि मेलॅकोलिक असे व्यक्तिमत्वाचे चार प्रकार सांगितले. त्याचा भर व्यक्तीच्या भाववृत्तीवर होता. फ्राईड, शेल्डन, मरे, युंग यांनी जैविक-शारीरिक संकल्पनांचा आधार घेवून व्यक्तिमत्वाचे स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. अँडलर, सलीव्हन, हॉर्नी, मोरेनो यांनी जैविक-सामाजिक आंतरक्रियांवर भर दिला. रॉजर्स, ऑलपोर्ट, मर्फी, यांनी व्यक्तीला जीवनात येणाऱ्या अनुभूतीच्या आधारे व्यक्तिमत्व संकल्पना विशद केली. गोल्डस्टिन, मॅस्लो यांच्या मतानुसार व्यक्तिमत्व विकासात जैविक, सामाजिक आणि मानसिक अशा तिन्ही घटकांचा वाटा असतो. आयझेंक, कॅटेल यांनी मात्र व्यक्तीमधील गुणविशेषांचा शोध घेतला आणि त्यांच्या साहाय्याने व्यक्तिमत्व संकल्पना स्पष्ट केली.

भारतीय तत्ववेत्त्यांनी देखिल व्यक्तिमत्वाचा विचार केल्याचे आढळून येते. सांख्य तत्वज्ञानी सात्विक, राजस आणि तामसी असे तीन प्रकारचे व्यक्तिमत्व मानतात. व्यक्तीत्व सबल करण्यासाठी योगाचा देखिल फायदा होतो, याला मानसशास्त्रीय आधार आढळून येतो. आयुर्वेदाने मात्र जैविक क्रियांवर भर देऊन वात, पित्त, कफ या तीन जैविक गुणांच्या साहाय्याने व्यक्तिमत्व-प्रकार सांगितले आहेत. व्यक्तिमत्वाला उद्दीपक स्वरूपात किंवा प्रतिक्रिया स्वरूपात पाहणे किंवा मुखवटा म्हणजे एकाच व्यक्तीची अनेक व्यक्तिमत्वे मानणे होय. सर्वच मानसशास्त्रज्ञ व्यक्तिमत्वाचे अखंड स्वरूप मान्य करतात. अनेकांना असे वाटते की, व्यक्तिमत्व ही वस्तुनिष्ठ बाब असून तिचे निरीक्षण व अभ्यास सहजतेने केला जाऊ शकतो. 'व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती' त्याच प्रमाणे मानसशास्त्रज्ञ तितक्या व्याख्या झाल्या आहेत. त्यामुळे शिवाजी महाराजांचा शूरपणा,

भगतसिंगचा धाडसीपणा किंवा चिमणरावांचा विनोदी स्वभाव म्हणजे त्यांचे संपूर्ण व्यक्तिमत्व होते का? की त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक गुणविशेष असणार व त्यामुळे गुणविशेषांचे संघटित स्वरूप म्हणजे व्यक्तिमत्व.

व्यक्तिच्या जन्मजात जैविक प्रवृत्ती, प्रबळ इच्छा, कल, सहजप्रवृत्ती, त्याचप्रमाणे अनुभवातून निर्माण होणाऱ्या अर्जित प्रवृत्ती व कल यांची बेरीज म्हणजे व्यक्तिमत्व. व्यक्तिमत्व सहज अभ्यासण्याजोगे असले तरी व्यक्तिमत्व घटकांच्या संघटनेवर भर देण्यात आलेला नाही. व्यक्तीच्या विकासाच्या कोणत्याही अवस्थेतील संपूर्ण मानसिक संघटन म्हणजे तिचे व्यक्तिमत्व. बुद्धी, स्वभाव, कौशल्य, नैतिकता, आयुष्यात वेळोवेळी निर्माण झालेल्या प्रवृत्ती या सर्वांचा समावेश होतो. त्यामध्ये संघटित स्वरूपावर भर देण्यात येतो. पण केवळ मानसिक घटकांचा निर्देश करते. शारीरिक अंगाचा समावेश करित नाही. समाजशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून पाहताना सामाजिक घटकाला अवास्तव महत्व दिले जाते. मानवी समुहाचा अत्युच्च बिंदू म्हणजे व्यक्तिमत्व. व्यक्तीला वा तिच्या स्वयंपूर्णतेला महत्व दिलेले नाही. व्यक्तिमत्व हे सामाजिक पार्श्वभूमिचे प्रतिबिंब व समाजावलंबी मानण्यात आलेले आहे. इतरांवर यशस्वीपणे परिणाम करणाऱ्या सवयी वा क्रिया म्हणजे व्यक्तिमत्व. कारण समाजावर प्रभाव टाकणाऱ्या अव्यक्त वृत्ती, नैराश्य, चिंता किंवा महत्वाकांक्षा यांना व्यक्तिमत्त्वाचा हिस्सा मानण्यात आलेला नाही. बरेच यांनी व्यक्तिमत्त्वाबद्दल आपले मत मांडले कि, व्यक्तिमत्व म्हणजे इतरांपासून असलेल्या वेगळेपणातून स्पष्ट होणारे व्यक्तिच्या ज्ञानात्मक, क्रियात्मक, भावनात्मक व शारीरिक वैशिष्ट्यांचे संघटन होय. तसेच वुडवर्थसुध्दा सांगतात व्यक्तिच्या संपूर्ण वर्तनाची गुणात्मकता म्हणजे व्यक्तिमत्व. व्यक्तिमत्व हे व्यक्तिचे बाह्य स्वरूप, त्याचे गुण, प्रवृत्ती, सामर्थ्य इत्यादींचे संघटन होय. व्यक्ति आणि परिस्थिती यांच्या परस्परक्रियेचा तो परिणाम होय. १९३७ साली ऑलपोर्टने व्यक्तिमत्त्वाच्या पन्नास व्याख्या केलेल्या होत्या, या संख्येत आतापर्यंत यात कितीतरी भर पडली असेल. या व्याख्यामध्ये व्यक्तीच्या संघटित स्वरूपाला, सामाजिक प्रभावाला, तिच्या इतरांपेक्षा असलेल्या भिन्नत्वाला, वर्तनप्रकाराला महत्व देण्यात आलेले आहे. कोणत्याही व्याख्येला संपूर्णपणे चुकिची व्याख्या म्हणता येणार नाही पण त्या अपूर्ण आहेत असे म्हणावे लागेल.

आपल्या परिस्थितीशी व्यक्तीचे होणारे वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन निर्धारित करणारे, तिच्या अंतर्गत असणारे मनोशारीरिक संस्थांचे गतीशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्व होय. व्यक्तिमत्व संकल्पनेत संघटन, समायोजन व भिन्नता यांचा समावेश होतो. परिस्थिती म्हणते सामाजिक व भौतिक परिस्थिती. समायोजन म्हणजे प्राणी व वनस्पतीप्रमाणे परिस्थितीशी जुळवून घेणे नव्हे, तर परिस्थितीशी केले जाणारे सर्जनशील वर्तन होय. निर्धारित करण्यामध्ये प्रेरणांना महत्व असते. व्यक्तिच्या मनोशारीरिक संस्था निर्धारणाचे कार्य करतात व त्यामुळे प्रेरित क्रियांमधून व समायोजनातून व्यक्तिमत्व प्रकट होते. यावरून हे सिध्द होते की, व्यक्तिमत्व केवळ शारीरिक वा मानसिक नसते. दोहोंचे संघटन असते. या अंतर्गत सवयी, अभीवृत्ती, प्रेरणा, भावनात्मक अवस्था, श्रद्धा वगैरे मानसिक असल्या तरी त्यांचे मूळ मज्जासंस्था, ग्रंथी, व सामान्य शारीरिक अवस्थामध्ये असते. या संस्था केवळ आनुवंशिक नसतात, तर त्यामागे अनुभवातून शिकण्याचा फार मोठा हात असतो. व्यक्तिमत्व स्थिर नसते. सतत परिवर्तनशील असते. त्याचा सतत विकास होत असतो. व्यक्तिच्या शारीरिक व मानसिक विकासानुसार व परिस्थितीच्या आवश्यकतेनुसार, तिच्या गुणविशेषांच्या स्वरूपात बदल होत नाही, तर त्यांच्या परिणामात बदल होतो. परिवर्तनशीलतेमुळे व्यक्तिमत्त्वाचे मापन करणे कठिण जाते. व्यक्तिमत्व म्हणजे गुणविशेषांची केवळ गोळाबेरीज नव्हे तर त्या गुणविशेषांच्या सुसूत्रतेने एकत्रित येण्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाला संपूर्णता येते. सामान्य व्यक्तीमध्ये हे संघटन आढळते व विसमायोजित व्यक्तीमध्ये विघटन आढळते. संवेदनाच्या विघटनामुळे झुरळासारख्या निरूपद्रवी प्राण्याची सुध्दा भीती वाटते. विचारशक्तीच्या विघटनामुळे निरनिराळे आभास होतात. ऑलपोर्ट यांनी दिलेल्या संकल्पनेत केवळ समायोजन आहे. व्यक्ती क्रियाशील असल्याने ती वातावरणाशी केवळ जुळवून घेत नाही, तर त्यावर मात करते. आपल्याला हवे ते बदल घडवून आणते. सुरक्षितता देत असल्याने काही काळ सर्वजण इंग्रजांच्या राज्याचा स्वीकार करित होते. पण

देशभक्तांना पारतंत्र्यात राहणे मंजूर नव्हते. म्हणून त्यांनी जनजागृती केली. इंग्रजावर मात करून त्यांना घालवले व स्वातंत्र्य मिळविले. परिस्थितीला शरण न जाता तिला बदलून टाकले.

ऑलपोर्ट यांनी आपल्याच विचारांचा मुद्दा मोडित काढत परिस्थितीनुसार पून्हा सुधारित मत मांडले, व्यक्तीचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्तन व विचार निर्धारित करणारे, तिच्या अंतर्गत असणारे मनोशारिरीक संस्थाचे गतिशील संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्व होय. व्यक्तिगत भिन्नतेमुळे प्रत्येक व्यक्ति आपापल्या मानस शरिर यंत्रणा, प्रेरणा, रूची, अनुभवातून घेतलेले शिक्षण यांच्या आधारे आपल्या परिने परिस्थितीशी प्रतिक्रिया करते. इतरांसारख्या असणाऱ्या वर्तन प्रकारांत व विचार साधर्म्यताही व्यक्तिनिष्ठता असतेच. समायोजन करण्याकरिता व्यक्ति जे जे करेल ते सर्व या अंतर्गत येते. म्हणजेच व्यक्तिच्या मानस शरीर संस्थेने निर्धारित केलेले वर्तन दिशाहिन नसते. उलट त्याद्वारे व्यक्ती भौतिक व सामाजिक परिस्थितीशी योग्य समायोजन करते. ऑलपोर्ट म्हणतात की, “समायोजन म्हणजे केवळ जुळवून घेणे नव्हे.” भौतिक आणि सामाजिक परिस्थितीशी समायोजन म्हणजे जुळवून घेण्याबरोबर परिस्थितीत बदल घडवून आणणे वा त्या परिस्थितीवर प्रभूत्व संपादन करणे, असा अर्थ त्यात अभिप्रेत आहे. उदाहरणार्थ, महर्षी कर्वे यांना स्त्री—शिक्षणाची आवश्यकता व महत्व पटल्यामुळे त्यांनी स्त्रीला शिक्षणापासून वंचित ठेवणाऱ्या त्या काळच्या सामाजिक रूढिला शरण न जाता स्वकर्तृत्वाने तिला तिच्या अधिकाराची जाणीव करून दिली आणि शिक्षणाचे महत्व तिला पटवून सांगितले. त्यामुळे आज मुली व स्त्रीया सर्व क्षेत्रांतील शिक्षण घेताना आढळतात.

कोणत्याही दोन व्यक्ती सारख्या नसतात. त्यांचे दिसणे, रंगरूप, स्वभाव, सवयी, सगळ्यामध्ये भिन्नता आढळते. हि भिन्नता लक्षात घेवून व गुणविशेषांना महत्व देवून गिलफोर्ड यांनी व्यक्तिमत्त्वाची आपली स्वतंत्र संकल्पना मांडली. व्यक्तिमत्व म्हणजे व्यक्तीतील गुणविशेषांचा वैशिष्ट्यपूर्ण आकृतीबंध होय. व्यक्तीला इतरापेक्षा वेगळा ठेवणारा टिकाऊ वर्तन प्रकार म्हणजे गुणविशेष. ‘गुणविशेष’ या व्यापक संज्ञेत व्यक्तीचा आत्मविश्वास, विशेष सवयी, इत्यादिंचा समावेश होतो. व्यक्तीचे हे गुणविशेष वर्तनातून प्रकट होतात. व्यक्तिमत्त्वात कोणकोणत्या गुणविशेषांचा समावेश करावा याबाबत मानसशास्त्रज्ञांमध्ये दुमत आहे. काहि मानसशास्त्रज्ञ हे बुद्धिमत्ता व व्यक्तिमत्व एकमेकापासून वेगळे मानतात. तर बहूतांश मानसशास्त्रज्ञ बुद्धिमत्ता व इतर कार्यक्षमता हे व्यक्तिमत्त्वाचे अंग मानतात. व्यक्तिमत्व हे सर्व गुणविशेषांचे संघटित स्वरूप होय. वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून व्यक्तिमत्त्वाचा विचार केल्यास एखादा गुणविशेष अधिक महत्त्वाचा वाटतो व हे गुणविशेष म्हणजेच व्यक्तिमत्व असे मानण्याची चूक केली जाते. त्यामुळे मग प्रामाणिक व्यक्तिमत्व, कंजुष व्यक्तिमत्व, बुद्धिमान व्यक्तिमत्व असे व्यक्तिमत्त्वाचे प्रकार केले जातात. शारिरीक गुणविशेषांची वैशिष्ट्ये दोन प्रकारची असतात. शरिर रचनेनुसार म्हणजेच व्यक्तिची उंची, रंग, वजन वगैरे दर्शनी किंवा बाह्य लक्षणो होत. शरिरांतर्गत लक्षणे हृदयाची गती, अन्नपचन, शरिराचे तापमान, इत्यादी. एखादी गोष्ट प्राप्त करण्याच्या प्रयत्नातून जो गुण निर्माण होतो तो म्हणजे प्रेरणात्मक गुणविशेष प्रेरणा तीन प्रकारच्या असतात, गरजा : सदैव निर्माण होणाऱ्या इच्छा, अभिवृत्ती, अभिरूची किंवा आवड, संपादन क्षमता. एखाद्या क्रिया करण्याच्या किंवा काहि प्राप्त करण्याच्या क्षमता म्हणजेच व्यक्तीच्या कार्यक्षमता. एकंदरित व्यक्तिमत्व म्हणजे अभिरूची, अभिवृत्ती, स्वभाव, क्षमता, प्रेरणा, गरजा या गुणविशेषांचा वैशिष्ट्यपूर्ण आकृतीबंध होय.

व्यक्तिमत्त्वाच्या वेगवेगळ्या संकल्पना होण्याचे प्रमुख कारण व्यक्तिमत्व—भिन्नता हे आहे. व्यक्तिमत्त्वाच्या जटिल व गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे व्यक्तिमत्त्वाविषयी सामान्य मानसाप्रमाणे मानसशास्त्रज्ञ सुध्दा निश्चित व नेटक्या शब्दात व्याख्या करू शकले नाहीत. प्रत्येकाला महत्त्वाच्या वाटलेल्या अंगावर भर देऊन त्यालाच व्यक्तिमत्व मानण्याचे प्रयत्न केले गेले आहेत. व्यक्तिमत्त्वाच्या वर्तनाबरोबरच मानस शरिर घटकांचे महत्वही मान्य केलेले आहे. व्यक्तिमत्त्वात व्यक्तीची शरिर रचना व अंतर्गत शारिरीक कार्ये महत्त्वाची ठरतात. व्यक्ती परिस्थितीशी प्रतिक्रिया करते. हे तिचे वर्तन तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे निर्देशक असते. मेणाने निमुटपणे ठसा उमटवून घ्यावा त्याप्रमाणे व्यक्ती परिस्थितीशी केवळ प्रभावित होत नाही. स्वतःचा परिणाम ते परिस्थितीवर करते. व्यक्ती निष्क्रियपणे वातावरणाचा स्वीकार करीत नाही. ती गतिशील व क्रियाशील असल्याने त्यावर

प्रभुत्व मिळविण्याचा प्रयत्न करते. परिस्थितीत परिवर्तन करण्याची प्रेरणा तिला सतत कार्यप्रवृत्त करते. हे परिवर्तन तिच्या सवयी, विचार, स्वभाव, गरजा, इच्छा, अभिवृत्ती वगैरेनुसार ती घडविते. परिस्थितीशी ती कधी तडजोड करते, कधी माघार घेते किंवा शक्य झाल्यास त्यात हवा तसा बदल घडवून आणते. मग ती परिस्थिती भौतिक वा सामाजिक कोणत्याही स्वरूपाची असो. लहान मुल जन्माला येते अनुवंशाने मिळालेले शारीरिक, स्वभावात्मक व क्षमता असे गुणधर्म घेऊन. जन्माला येताच त्याला बाहेरच्या भौतिक व सामाजिक परिस्थितीशी समायोजन करावे लागते. कोणत्याही दोन व्यक्तींचे अनुवंश किंवा सामाजिक वातावरण सारखे नसते. सख्ख्या भावंडांमध्येसुद्धा आपल्याला त्यांचे दिसणे, उंची, रंग, बुद्धिमत्ता, कार्यक्षमता, स्वभाव, इत्यादिमध्ये भिन्नता आढळतात. अनुवंशाने मिळालेल्या शारीरिक वैशिष्ट्यांमध्ये आपण बदल घडवून आणू शकत नाही. पण एकटा अनुवंश व्यक्तित्व घडवित नाही. परिस्थितीचाहि त्यावर परिणाम होतो. भौतिक व सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम त्या व्यक्तीवर होतो व या परिस्थितीशी समायोजन करायला तिला जन्माला आल्यापासूनच शिकावे लागते. वर्तनवादी मानसशास्त्रज्ञ परिस्थितीतून व्यक्ती जे शिकते त्यालाच महत्व देतात. पण व्यक्ती परिस्थितील उद्दिपकांना, केवळ यांत्रिकपणे प्रतिक्रिया करित नाही. या प्रतिक्रिया तिच्या ज्ञानात्मक व भावनात्मक अनुवंशावर आधारलेल्या असतात. त्यामुळे वेगवेगळ्या परिस्थितीत तर ती वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया करतेच, पण एकाच परिस्थितीत वेगवेगळे आकलन होऊन वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया करते.

समजा रामची पेन्सिल त्याच्या टेबलावरून नाहीशी झालेली आहे. जर ती त्याच्या लहान भावाने घेतली असेल तर ती परत मिळवण्याकरिता तो धाक—दपटीचा उपयोग करणार, शिवाय स्वतःच्या वडिलकीचा अधिकार गाजवून 'पुन्हा घेशील तर याद राख' म्हणून तंबीही भरेल. मोठ्या भावाने लेखणी घेतली असेल तर तसे वागून चालणार नाही. थोडाफार आरडाओरडा करील किंवा फारतर आईकडे तक्रार कराल आणि जर समजा, त्याची पेन्सिल वडिलांनी घेतली तर? मग नम्रपणे त्यांना जाऊन विनंती करील की, "बाबा तुमचे काम झाले असेल तर माझी पेन्सिल परत देता का?"

परिस्थिती ज्या प्रकारची संधी तुम्हाला देईल तसा तुम्ही तुमच्या जन्मजात क्षमतांचा विकास करू शकाल. समजा, तुमचा आवाज गोड आहे. संगीत शिकण्याची तुम्हाला संधी मिळाली तर तुम्ही चांगले गायक होऊ शकाल. संगीत शिकण्याची केवळ संधी पुरेशी नाही. गाणे शिकण्याची इच्छा, तयारी, मुख्य म्हणजे गोड गळा व संगीताची क्षमता तुमच्यात हवी. एरवी गाणे शिकणारी प्रत्येक मुलगी लता मंगेशकर झाली असती. ही क्षमता अनुवंशाने मिळते. ही अनुवंशिक क्षमता नसली व संगीत शिकण्याची संधी मिळाली तरी उपयोग काय? म्हणजे अनुवंशाने दिलेल्या गुणधर्माचा अनुकूल परिस्थितीत विकास कसा होणार? एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, अनुकूल परिस्थितीत क्षमतांचा विकास होईल, पण नसलेली क्षमता निर्माण होणार नाही. 'कानसेन' निर्माण होतील; पण 'तानसेन' निर्माण होणार नाहीत. समाज व संस्कृतीनुसार आपले सामाजिकरण होत असते व त्यानुसार आपले व्यक्तित्व घडत असते. त्यामुळे इंग्रज मनुष्य कोणीतरी ओळख करून दिल्याशिवाय दुसऱ्याशी बोलणार नाही. जपानी माणूस सतत उद्योगात राहिल. तर अमेरिकन माणूस रूढिवाद न मानता व्यक्तिस्वातंत्र्याला महत्व देणारा असेल. हे त्यांच्या व्यक्तित्वाचे गुणविशेष त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचा परिपाक असतात.

अनेक लोक व्यक्तित्व आणि चरित्र हे शब्द समानार्थी मानतात. लॅटिन शब्द 'पर्सोना' या मुळ शब्दापासून 'पर्सनॅलिटी' हा इंग्रजी शब्द तयार झालेला आहे. 'पर्सोना' म्हणजे मुखवटा. हा नाटकातील पात्राचे रूप, दृश्य, वर्तन व वरवर आढळणारे गुणधर्म फक्त दाखवत नाहीत तर त्या त्या पात्राचे मुलभूत स्वरूप दाखवितो. त्यामुळे युरोपातील मानसशास्त्रज्ञ व्यक्तीचा सखोल अभ्यास करणे पसंत करतात. ते व्यक्तीच्या मुलभूत व कदाचित जन्मजात संरचनेचा विचार करतात. त्यामुळे ते 'व्यक्तित्व' हा शब्द वापरतात न वापरता 'चरित्र किंवा कॅरेक्टर' हा शब्द वापरतात. फ्राईडसुद्धा 'चरित्राची संरचना' हा शब्दप्रयोग करतात. 'व्यक्तित्वाची रचना' म्हणत नाहीत. अमेरिकेत वर्तनवादी दृष्टीकोन मान्य असल्याने ते परिस्थितीच्या प्रभावाला व अध्ययनाला जास्त महत्व देतात त्यामुळे ते 'चरित्र' हा शब्द न वापरता 'व्यक्तित्व' हा शब्द

वापरतात. 'चरित्र्य' या शब्दाला नैतिक मुल्य आहे. तसे 'व्यक्तिमत्व' या शब्दाला नाही. चरित्र्य चांगले किंवा वाईट असू शकते तसे व्यक्तिमत्त्वाचे नाही. एखाद्याचे व्यक्तिमत्व कसे आहे? हे सांगताना ते चांगले कि वाईट सांगितले जात नाही. कारण व्यक्तिमत्त्वाची संकल्पना हि वास्तववादी आहे, तर चरित्र्य हे आदर्शवादी आहे. व्यक्तिमत्व 'कसे आहे?' याचे वर्णन करते पण चरित्र्य 'कसे असावे?' याची कसोटी असते व त्यानुसार ते आहे की नाही ते बघितले जाते. ऑलपोर्ट यांच्या मते, व्यक्तिमत्त्वाचे मुल्यमापन केल्यास तुम्हाला त्याला चरित्र्य म्हणता येईल व चरित्र्याची मुल्यात्मकता काढून टाकल्यास व्यक्तिमत्व उरेल.

निष्कर्ष

व्यक्तिमत्त्वांच्या संकल्पनांची नोंद करताना ऑलपोर्ट यांना पन्नास व्याख्या आढळल्या. पण त्या अतिव्याप्त किंवा अपर्याप्त होत्या. ऑलपोर्ट यांनी मांडलेल्या संकल्पना व्यक्तिचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्तन व विचार निर्धारित करणारे, तिच्या अंतर्गत असणारे मानस शरिर संस्थाचे चैतन्ययुक्त संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्व होय. त्याचप्रकारे गिलफोर्ड यांनी मांडलेली संकल्पना व्यक्तिच व्यक्तिमत्व म्हणजे तिच्यातील गुणवैशिष्ट्यांचा अद्वितीय संघात होय. या दोन्ही संकल्पना व त्यामागचे दृष्टीकोन वरवर पाहता वेगळे वाटले तरी दोघांनीही व्यक्तिच्या वैशिष्ट्यपूर्णतेला महत्व दिलेले आहे. शारिरीक व मानसिक दोन्ही अंगाच्या संघटित संघटित स्वरूपावर आधारित संकल्पना मांडल्या आहेत. व्यक्तिमत्व भिन्नतेमध्ये अनुवंश व परिस्थिती हे दोन्ही सारखेच महत्त्वाचे कार्य करतात व्यक्ती क्रियाशील असल्याने ती परिस्थितीशी जुळवून घेत नाही, तर त्यावर प्रभुत्व संपादन करण्याचा प्रयत्न करते. तिच्या सामाजिक व संस्कृतीक परिस्थितीचाही तो परिणाम असतो. कारण व्यक्तिमत्व अनुवंश व परिस्थिती यांच्या संयुक्त प्रभावाने निर्माण होते. व्यक्तिच्या वर्तनाचे आदर्शाच्या कसोटिवर मूल्यमापन करून योग्यायोग्य ठरवून व्यक्तीच्या चरित्र्याबद्दल सांगितले जाते. चरित्र्य व व्यक्तिमत्व एकच नव्हेत. व्यक्तिमत्व हे अधिक व्यापक असून चरित्र्य त्याचा एक अंग होय.

संदर्भ ग्रंथ

१. त्रिपाठी शालीग्राम, शिक्षा मनोविज्ञान, १९९३.
२. परसनीस न. रा., प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र, नुतन प्रकाशन, पुणे, १९८७.
३. जगताप ह.ना., शैक्षणिक मानसशास्त्रज्ञ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
४. आफळे रा. र./बापट भा. व., शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
५. गुल्हाने ग. ल., अध्ययन अक्षमता, नभ प्रकाशन, अमरावती.
६. Hurlock E.B., Personality Development.
७. Travers, John F., Fundamentals Of Educational Psychology Pensylvainina, International Text-Book Co.